

HADİSTE METİN TENKİDİ (I)

Doç. Dr. Salihattin POLAT*

KAVRAM OLARAK METİN TENKİDİ

Tarih : «İnsanların zaman ve mekân içerisinde geçirdikleri gelişmeleri ve psikolojik hareketlerini, bu hareketlerin sebep sonuç münasebetlerine dayanan ortak değerlerini araştırıp tavsif eden bir ilimdir.» diye tarif edilmektedir (1).

Öyleyse hadis ilmi ile tarih ilminin çalışma sahaları bir açıdan müşterektir. Yani her ikisi de müşahede etmediğimiz olayları incelerler. Bu durumda her iki ilmin aynı metodla çalışması mantıki görünmektedir. İlk bakışta böyle bir sonuca varmak mümkün olmakla birlikte her iki ilmin mâniheytleri aynı metodların kullanılmasına müsaid midir? Bu sorunun cevabını verebilmek için derinlemesine mukayeselere gitmek gerekecektir.

«Tarih metodu», «Tarihte usul», «Tarih tenkitçiliği» gibi kavramlarla ifade edilen ilmî tarihçiliğin 19. asrın ortalarına doğru ortaya çıktığına dair yaygın bir kanaat mevcuttur. Batıda, tarih metoduna dair ilk eserlerin o zaman yazılmaya başlanmış olması böyle bir kanaata yol açmış olmalıdır (2). İlmî tarihçiliğin yaklaşık bir asırlık geçmişi olduğundan hareket eden batılı sosyal bilimciler ve onlardan etkilenen bazı son devir müslüman müellifler, tarih tenkitçiliğinin, aralarındaki müşterek noktalar sebebiyle hadis ilmi içinde uygulanması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu yüzden her fırsatta «hadislerin ilmî tenkitçilikten uzak olarak bize ulaştığı» kanatını tekrar etmektedirler. Müslümanların genel tarihe dair eserleri için bu ilmî tenkitçilikten uzak ol-

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Kafesoğlu, 5.

2. Tarih tenkidçiliğine dair yazılan eserler için bkz: a.e., 4.

ma ithamı bir ölçüde kabul edilse bile, aynı şeyin hadisler için de geçerli olduğunu söylemek pek o kadar kolay olmasa gerektir.

Biz bu araştırmamızda hadis ilminde ilmî tenkid usullerinin ne ölçüde kullanılıp kullanılmadığını, tarih ve hadisteki tenkid usullerinin mukayesesini, birinin metodlarının diğeri için kullanılıp kullanılmayacağını anahatlarıyla tesbit ettikten sonra, modern tarihçilikte «metin tenkidi» veya «iç tenkid» denilen sistemin hadis ilmindeki uygulanışını ve problemleri incelemeye çalışacağız.

Tarihin kaynak malzemeleri, maddî kalıntılar ve haberler olmak üzere iki kısımda mütâlâa edilebilir. Haberler de sözlü ve yazılı olmak üzere ikiye ayrılır. Maddî eserlerin tarihî olaylarla münasebetini tesbit etmek ve sonuçlara ulaşmak fizikî kanunlara bağlıdır. Bu yüzden delâletleri açıktır. Haberlerin delâleti ise bizim şeklidir. Olayı müşahede eden kişi o olayın kendi üzerinde bıraktığı tesiri kendi kavramlarıyla bize aktarmaktadır. Haberlerin delâleti bu yüzden istidlâlidir. Tarihçinin elindeki malzeme tarihçiliğin başlangıç noktası, incelenen olay ise son noktadır. Tarihçi bu iki nokta arasında birbirine bağlı istidlâller yaparak yol alırken, herhangi bir noktada yapacağı hata, varacağı sonucun da hatalı olmasına yol açacaktır. İşte deney ve gözleme dayanan ilimlerle tarih ilminin en bâriz farkı buradadır (3).

Tarihi olayları gerçeğe uygun şekilde tesbit için modern tarihçilikte iki tenkid metodu kullanılmaktadır (4):

1— Dış tenkid (en-Nakdu'l-Hâricî, critique externe) yani kaynak kritiği. Kaynak malzemenin orijinal mi yoksa sahte mi olduğunu tesbit için yapılan işlemlerdir. Kaynak malzeme mevcut haliyle kullanılmaya elverişli değilse, kullanılabilir hale getirme işlemi de bu safhada yapılır. Yazılı belgelerde orijinal metin elde mevcut değil veya değişikliklere maruz kalmışsa asıl metni inşa etmek (edition critique: tenkidli neşir) gerekir. Ayrıca kaynağın olayla zaman-mekân münasebetleri tesbit edilir. Kaynak yazılı ise ne zaman ve nerede yazıldığını, yazarın olayı doğrudan müşahede edip etmediğini, sözlü kaynaksa yine kaçınıcı el kaynak olduğunu tayin etmek gerekir.

3. Longlois, 67-9.

4. Togan, 75-101; Kasefoğlu, 36-40; Menhecü'l bahs et-Târihi, 82-122.

2— İç tenkid (en-Nakdu'l-batîni, critique interne) yani muhtevânın tenkidi. İç tenkid de ikiye ayrılır :

a) Olumlu (icabî, pozitif) tenkid. Târihi kaynağı anlamak ve tahlil etmek için yapılan işlemlerdir. Bu safhada kaynağın dilini, terimlerinin o günkü anlamlarını ve üslûbunu iyice anlamak esastır.

a) Olumsuz (selbî, negatif) tenkid. Bu tenkid de iki merhale yapılır:

aa) Müellifin veya haberi nakledenin tenkidi : Yani dürüstlüğünün tesbiti. Bu tesbiti yapabilmek için olayı nakledenin bunu ne amaçla, naklettiği, onu dürüstlükten uzaklaşmağa mecbur bırakacak çevre şartlarının bulunup bulunmadığı, verdiği haberin amacına hizmet eden bir haber olup olmadığı, anlattığı olayda kendi adına bir gurur payı bulunup bulunmadığı, sosyal, siyasî ve psikolojik bir baskıya maruz bulunup bulunmadığı, haberin sansüre uğrayıp uğramadığı, râvînin belli bir millet, kavim, devlet, şehir, hanedan, kabile, din, mezhep, siyasî taraf ve ideoloji mensubu olup olmadığı, kültür seviyesi, ne derece tarafsız olduğu, üslup ve edebî endişeler için bazı gerçekleri veya önemli teferruatı feda edip etmediği, haberin tarihî gerçeklere uyup uymadığı, kaynaklar arasında tezadlar varsa bunların neden kaynaklandığı... gibi hususlara dikkat etmek gerekir. Ayrıca haberi değerlendiren günün şartlarını değil, o zamanın şartlarını ve muhitini gözönünde bulundurmak, hayalen o zamana ve mekâna gitmek, yani kaynağın ne dediğini değil, ne demek istediğini sezme gerekir.

bb) Haberi bize aktaranın akli dengesinin ve duyu organlarının sağlam olup olmadığının, olayı tam ve hatasız müşahede etmesine imkan sağlayacak çevre şartlarının bulunup bulunmadığının tesbiti gerekmektedir.

Kısaca tarihçi, yargulama esnasında bütün delilleri ve karine-leri titiz bir şekilde inceleyen ve değerlendiren bir hâkim gibi olmalıdır.

HADİSELERDE METİN TENKİDİ YAPILMADIĞI İDDİALARI

Bazı müstesrikler ve müslüman müellifler, hadis ilminde sadece cerh-ta'dil yönünden sened tenkidi yapıldığı, metin tenkidine önem verilmediği iddiasını ileri sürmektedirler. Bu iddialar-

dan bir kaçını örnek kabilinden kendi ifadeleri ile vermek uygun olacaktır :

Caetani, hadisçilerin metin hakkında her türlü tenkidten müctenib (uzak) davrandıklarını söyler (5).

Dozy de şöyle der: «Hadisin kıymet-i zâtiyesini tahkik etmek gerekir. Sahihe benzeyip benzemediğini, şâyân-ı itimad diğer beyânat ile muvâfık düşüp düşmediğini muayene etmeli. Müslüman hadis toplayıcıları oralara kadar gitmiyorlardı. Müslümanlıklarına ziyan getirmeksizin bunu yapmaya muktedir olamazlardı.» (6).

Goldziher'in bu konudaki ifadeleri ise çelişkilidir. Bir yerde müslümanların metin tenkidinden bihaber olduklarını, isnâd nizamı olduğu sürece en göze batar târihi yanlışlıkları görmediklerini söylerken, (7) başka bir yerde Ahmed b. Hanbel'in müsnedinde isnadı sağlam olmasına rağmen sahih kabul edilmeyen hadislerin mevcudiyetinden bahsetmektedir. İmamın ölüm döşeginde, isnadından şüphelenmemesine rağmen, metni diğer rivayetlere muhalif olan bir hadisi müsnedinden çıkarması için oğlu Abdullâh'a vasiyet ettiğini kaydetmektedir (8).

Ne garip tecellîdir ki batılı âlimler tarih tenkitçiliği imtiyazını kimseye vermek istemezlerken, İbni Haldun (808/1405) da müslümanların tenkidçi zihniyetten uzaklaştıkları için hataya düştüklerinden, günümüzden yedi asır önce şikayette bulunmaktadır: «Ekseriya tarihçiler, müfessirler ve hadisciler hikâye ve olaylarda hataya düşmüşlerdir. Her türlü rivayetlere güvenip onları temel esaslarla karşılaştırmamaları, benzerleri ile mukayese etmemeleri; hikmet ölçüsü ve kâinatın prensiplerine (tabâyi') vukufu olayları ele almamaları, tefekkür ve bâsireti esas ittihaz etmemeleri yüzünden gerçekten uzaklaşmışlar, hata ve vehim çöllerinde kaybolmuşlardır.» (10) İbni Haldun'un bu ifadelerini hiç bir müslüman âlimin metin tenkidi yapmadığı şeklinde anlamak mümkün değildir. O, müslümanlar içinde bu tenkidçi zihniyetten

5. Caetani, 1/92-3.
6. Dozy, 1/162-3.
7. Goldziher, 2/140.
8. Okıç, 10-11.
9. Ugan, 196-8.
10. İbnu Haldun, 12-3.

uzak olanlardan şikâyetçidir. İfade tarzı maksadının bu olduğunu göstermektedir.

Bazı son devir müslüman müellifler de aynı iddiayı ileri sürmektedirler. Meselâ Zakir Kâdriî Ugan bunlardandır (9).

Sosyal tarihçilik yönüyle şöhret kazanan Ahmed Emin de bu konuda şunları söylemektedir: «Cerh-Ta'dil âlimleri metin tenkidinden ziyade isnad tenkidiyle uğraştılar. Rasulullah'a (s.a.v.) nisbet edilen rivayetlerin söylendiği muhite uymadığı veya tarihi hadiselerle tenakuz teşkil ettiği veya rivayetin Rasulullah'ın a.s. uslûbuna yabancı olan bir ifade tarzı taşıdığı veya fikhî kayıtlar ihtivâ ettiği v.s. gibi yönlerden tenkide girişen kişiler çok nâdirdir. Ravilerin cerh ve ta'diline verdikleri önemin çok cüz'î bir kısmını dahi bu alana yöneltmediler. Meselâ Buharî bile hadisteki otoriteliğine ve titiz bir araştırmacı olmasına rağmen, sadece rical tenkidi ile yetindiğinden «Yüz yıl sonra yeryüzünde nefes alıp veren hiç kimse kalmaz» (11) veya «Her sabah yedi adet acve hurması yiyen kişiye geceye kadar sihir ve zehir tesir etmez» (12) gibi tarihi gerçeklere ve tecrübeye aykırı rivayetleri kitabına almıştır.» (13).

Ahmed Emin başka bir eserinde hadiscilerin râvi tenkidi gayesini güden dış tenkide çok önem verdiklerini belirten sonra şöyle demektedir: «Fakat iç tenkid hususunda fazla bir şey yapmadılar. Hadisin metnini, gerçeğe uyup uymadığı yönünden incelemeler. Meselâ Tirmizî (279/892) nin Ebu Hureyre'den naklettiği: «Mantar (kem'e) kudret helvası gibi Allah'ın ihsanındandır. Suyu göze şifadır. Acve denilen hurma cennettendir. Zehire karşı şifadır.» (14) Bu hadisi mantarın göze faydası ve acvenin panzehir olup olmaması açısından tenkid ettiler mi? Bir rivayete göre evet. Ebu Hureyre anlatıyor: «3,5 veya 7 mantar aldım. Suyunu bir kabın içerisine sıktım. Gözü hasta olan (amşâ) câriyemin gözüne sürme gibi sürdürdüm. İyileşti.» Fakat bu genel bir hüküm vermek için kâfi değildir. Bir defa faydası görülmesi mantarın o hastalığa faydalı olduğunu isbata kâfi gelmez. Defalarca tecrübe edilip müsbet sonuç alınması gerekir. Dahası, içindeki unsurların

11. Buharî, mevâkît, 40.

12. Buharî, et'ime, 43, tıbb, 52, 56.

13. Fe'ru'l-İslâm, 217-8.

14. Tirmizî, tıb, 22.

tahlili lazımdır. Eğer o çağda bu tahlil mümkün değilse istikrâ yoluyla tecrübe edilmesi gerekirdi. Böyle bir davranış hadisin sahih veya uydurma olduğunu tesbit etme metodu olabilirdi. Yine aynı şekilde hadisciler kişileri hadis uydurmaya yönelten siyasî sebepler üzerinde de durmadılar. Hadisçilerden çoğunun Emevî, Abbâsî ve Alevîleri destekleyen rivayetlerden şüphelenmediklerini görmekteyiz. Aynı şekilde asr-ı saadetin, Hulefây-ı Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemlerinin sosyal çevresini de incelemediler. Hadisin söylendiği çevreye mutabık olup olmadığını da incelemediler. Bazan ravinin hadis uydurmasına yol açan şahsî çevresini de incelemediler.» (15).

Bu tenkidlerin haklılık derecesini ortaya koymak için iddiaları ayrı ayrı ele almak yerine hadiste metin tenkidi tatbikatını inceleyeceğiz. Yalnız bu konuya girmeden önce tarihçilerin tenkid metodlarıyla hadiscilerin tenkid metodlarını mukayese etmek yerinde olacaktır.

TARİH VE HADİS METODUNUN MUKAYESESİ

Modern tarih tenkitçiliği ile hadis tenkitçiliği kendi içlerinde müstakil birer sistemdirler. Hadis ilmi islâm tarihinin ilk yıllarından itibaren kendi tenkid sistemini kurup olgunlaştırdığından, tenkid süzgecinden geçirilmiş malzeme ile birlikte, tenkid için gerekli bilgi ve verileri de günümüze ulaştırmıştır. Tarih ilminin durumu ise böyle değildir. Tenkidçilik için gerekli verilerden mahrumdur. Bu yüzden tarihçinin genellikle metin tenkidinden başka yapabileceği birşey yoktur. Bunların çoğu da kesin bilgilere dayanmaktan ziyade, ictihâdî ve istidlâlî tenkidler olacaktır. Hadis ilminde ise iç ve dış tenkide dair bütün veriler elimizdedir. İki sistem arasındaki bu temel farktan dolayı tenkit metodları da farklı olacaktır. Sistemlerin bünyelerinden çıkmış farklı tenkid metodlarını, diğeri için uygulamak bir takım problemler doğuracaktır.

Şimdi her iki ilmin tenkid merhalelerini ayrı ayrı karşılaştıralım :

1— KAYNAKLARIN TOPLANMASI : Tarihçilikte ilk plânda bütün kaynakların derlenmesi gelir. Bu genel bir prensip olmakla

15. Duhâ'l-İslâm, 2/130/2.

birlikte, tarihçilerde bir kaynağın mümkün olduğu ölçüde değişik bütün varyantlarını toplama tatbikatına yaygın bir şekilde rastlamıyoruz. Hadiscilerde ise bir hadisin bütün varyantlarını toplama geleneği çok yaygındır. Hadis kitaplarının çoğu kaybolmasına, rağmen bir hadisin değişik hadis kitaplarında çok miktarda varyantlarına rastlamamız bunun en açık delilidir. Ayrıca hadis tarihine göz attığımızda meşhur hadis koleksiyoncularının, sayıları yüzbinlere varan hadis toplayıp, bunların içinden beş-on binini kitaplarına aldıklarını görmekteyiz (16). Burada sözü edilen yarım veya bir milyon hadisin herbiri farklı muhtevalı hadisler değil, isnadları farklı, metinleri mükerrer hadislerdir. Hadisciler metni aynı da olsa senedi farklı olan her rivayeti müstakil bir hadis kabul ederler (17). Sözü edilen değişik varyantların toplanmasından amaç mevsûk kaynaklar elde etmektir. Hadisteki tenkitçiliğin en önemli ön şartı budur. Diğer tenkidler bundan sonra gelir. Hatta hadisler varyant sayısı açısından taksimata tâbi tutulmuş bunun sonucu mütevâtir, meşhur, aziz, müstefiz, garib, ferd gibi hadis terimleri ortaya çıkmıştır. Tek varyantı olan hadislere şüphe ile bakılmış, benzer târikleri bulununcaya kadar askıya alınmışlardır. Ferd hadisin başka târiklerini araştırma işlemine itibâr adı verilir. (Tarih kaynaklarına göz attığımızda ise pek çoğunun tek kanaldan geldiğini müşahede ederiz.) Bu durum tek tek hadisler plânında olduğu gibi hadis kitapları plânında da böyleydi. Herhangi bir müellifin hadis kitabını mümkün olduğu kadar fazla râviden okumak büyük bir meziyet sayılırdı. Meselâ Ahmed b. Hanbel (241/855), İmamı Mâlik'in (179/795) Muvattamı on kûsür muhaddisten (18), Ali b. Hasan, İbnu'l-Mübârek (181/797) in kitaplarını ondört değişik râviden (19) okumuşlardır. Yahyâ b. Mâin (233/847) : Biz bir hadisi otuz kanaldan yazmadıkça tatmin olmazdık» demiştir. Ebu Hâtim er-Râzî'nin de «60 kanaldan almadıkça tatmin olmazdık» dediği nakledilir. İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî de «Yanımda hadisin yüz değişik varyantı olmazsa ben o konuda yetimim demektir» dermiş (20).

16. Buharî'nin sahihini 600 bin hadisten derlediği: bkz. Hedyü's-Sârî, 5. Tedrib, 1/100; A.b. Hanbel'in müsnedi, 750 bin hadisten seçtiği: tedrib, 1/100; Yahyâ b. Maîn'in bizzat kendi eliyle 600 bin veya bir milyon hadis yazdığı ve ölünce 124 sandık (kımmatr) kitap bıraktığı: Yahyâ b. Maîn, 1/54-60.
17. Tedrib, 1/99-101.
18. Zûrkânî, 1/16.
19. Tehzib, 9/299.
20. A'zamî, 96-7.

2— KAYNAĞIN SİHHATİNİN TESBİTİ

Tarihçi ve hadisçinin yapacağı ikinci iş eldeki malzemenin sihhatini tesbit etmektir. Hadisçiler bu konuda daha titiz ölçüler koymuşlardır. Haberi, nakledenler zincirindeki kişiler tek tek güvenilir ve hafızası sağlam, sened kesintisiz olmadıkça kabul etmezler. Bu konuda Hasan b. Sâlih'in (160/777) ilginç bir beyanını nakledilir «Biz bir kişiden hadis nakledeceğimiz zaman, hakkında o kadar teferruatlı ve titiz soruşturma yapardık ki, bilgi aldığımız kişiler: «Bu kişi bir kadına talip olduğu için mi böyle soruşturma yapıyorsunuz?» derlerdi.» (21).

Bir kimse gördüğü veya okuduğu herhangi bir hadis kitabından doğrudan hadis nakledemezdi. Ancak belli şartları yerine getirirse o kitaptan hadis nakledebilirdi (22). Hadisçiler sahih olan hadisleri, sahih olmayanlardan ayırabilmek için her iki tür hadisi de ayrı ayrı müstakil kitaplara yazarlardı. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'in'in gizli bir şekilde Ma'mer'in Ebân'dan naklettiği hadisleri yazdığını görmüş, «uydurma olduğunu söylediğin halde onları niçin yazıyorsun?» diye sorduğunda: «Bunları yazıp topluyorum ki, yarın birisi gelipte aynı hadisleri Ebân yerine Sâbit'i koyarak naklederse ona yalan söylüyorsun diyebileyim.» diye cevap vermiştir (23).

Hadisçiler bir râviden hadis alırken onun dindar ve müttaki olmasını kâfi görmemişler, müttaki bazı kişilerden ehil olmadıkları gerekçesiyle hadis almamışlardır. Dindarlıkla ehliyeti birbirine karıştırmamışlardır (24). Sadece hadis naklinde değil hadis dışı konularda yalan söyleyenlerden (müttühem bi'l kizb) de hadis almamışlardır.

Yazı malzemelerinin incelenerek belgenin orijinalitesini tesbit gibi çok modern sayılan bir metod bile hadisçilere yabancı değildir. Hadisçiler hadis kitaplarında yapılan bir takım tahrifatları ve hatalı ilaveleri kağıd ve mürekkep farkından hareket ederek tesbit etmişlerdir. «Şüphelendiğimiz bir kısım vardı. İncelediğimizde bu kısmın taze mürekkeple yazılmış olduğunu gördük» gibisinden ifadelere hadis literatüründe sıkça rastlamak mümkün-

21. Kifaye, 155.

22. Bkz: Hadis usulü kitaplarının «Tahammülü'l hadis» bölümleri.

23. A'zamî, 98.

24. Örnek için bkz: Mizan, 4/451; Tehzib, 9/90.

dür (25). Tarih ilminde bu tür tenkidlerden geçmiş hazır malmeze bulmak çok zordur.

3— KAYNAĞIN ANLAŞILMASI

Kaynakların bize ulaştırdığı muhtevanın anlaşılmasına yardımcı olacak bilgiler konusunda da «hadis»in «tarih»e tartışılmaz üstünlüğü vardır. Hadisçiler metinlerde geçen garib (nâdir kullanılan) kelimeler, lâfızların gramer ve edebî yönden tahlilleri, isimlerin okunuş incelikleri v.s. gibi müstakil ilim dalları tesis edip bu alanlarda kütüphaneler dolusu eserler yazmışlardır. Ayrıca şerh geleneği ile bu klasik malûmatı kolay kullanılır şekle sökarak nesilden nesile aktarmışlardır. Bazı muhaddisler metni ilgilendiren bu tür ilim dallarında daha derinlemesine ihtisaslaşmışlardır. Tarihinin ise böyle tahlil edilmiş ve çözülmüş, yazıldığı devrin anlayışına göre yorumlanmış vesika metinleri elde etme şansı hemen hemen yok gibidir.

4— MENFİ METİN TENKİDİ

Hadisçiler sadece kaynağın sıhhatini tesbitle kalmamışlar, bugünkü iç tenkid metodlarını, gerektiği yerlerde en mükemmel şekilde kullanmışlardır. İç tenkidin tatbikatını teferruatlı olarak ileride ele alacağımız için burada meselenin sadece tarih ilmiyle mukayese yönü üzerinde durulacaktır. Râvilerin içerisinde buldukları sosyal ve psikolojik şartlar muhaddisler tarafından derinlemesine gözlenmiş ve incelenmiştir. Haberi nakledenin mezhebini, siyasî ve ideolojik temâyüllerini, bu temâyüllerinin tarafsızlığına engel olacak dereceye varıp varmadığını, ilmî ve kültürel seviyesini, ümerâ ile ilişki ve işbirliği içerisinde olup olmadığını, olayı doğrudan mı yoksa başka bir kanal vasıtasıyla mı naklettiği gibi yönlerden incelemişlerdir. Bununla da kalmayarak bu hususlara ait bütün bilgileri ricâl kitapları vasıtasıyla sonraki nesillere bırakmışlardır. Sadece vardıkları sonuçları aktarmakla kalmayıp, onları bu sonuçlara götüren bilgileri de aynen aktarma dürüstlüğü ve cesareti göstererek, hükümlerinin isabet derecesini her zaman kontrol etme imkanı hazırlamışlardır. Bu konuda örnekler vermek yerine, meseleyi cerh ve ta'dil kitaplarına havale etmek daha yerindedir. Sözü edilen kitaplardan herhangi biri gelişi güzel okunduğunda bile bu konuda bol miktarda örnekler rastlanacaktır. Aynı tenkid metodu, tarih ilminde de bol miktar-

25. Örnekler için bkz: Müslim, mukaddime, 15-18; Beyhâkî, 10/122-6.

da kullanılıyorsa da, tarihçilerin bu maksadla geçmişte derlenmiş malûmattan mahrum oluşları sonucu, yaptıkları iç tenkidler ya nazari olmakta veya kesin mesnedlere dayandırılmamaktadır.

Hadisçiler dış ve iç tenkidin her ikisini de kullanmakla beraber dış tenkide öncelik tanımışlar ve mesâilerini birinci planda buna yöneltmişlerdir. Bu bir noksanlık değildir. Çünkü mevsûkiyeti kesin olmayan bir belgenin muhtevasını tenkidden işe başlatarak mevsûkiyetini tesbite çalışmak hadisçiler için, kısa yol varken uzun yolu tercih etmek olurdu. Çünkü her iki tenkid için de malzemeleri önünde hazır olunca, öncelikli ve kısa olan yolu tercih etmeleri gayet mantıklı idi. Tarihçinin metin tenkidine önem vermesi ise belgenin mevsûkiyetini tesbit için yeterli malûmat bulamadığındandır. Bu durumda metin tenkidi yoluyla vesikanın güvenilirliğini tesbit edecektir.

Bazı hadislerin, metin tenkidi yapılmadan kabul edildiğine örnek gösterilirken gözden kaçan önemli bir nokta bulunmaktadır. Metin tenkidi yapan kişi ya müslüman veya gayr-ı müslim olacaktır. Gayr-ı müslim olduğu takdirde İslâm düşünce sistemi içerisinde problemsiz görülen bir hadis metni, gayr-ı müslim düşünce sisteminin ışığı altında incelenince problemlili görülebilmektedir. Farklı zihniyetlerin metin tenkidi kriterlerinde de farklılıklar olacaktır. Kişi pratikte, çevre etkilerini ve ait olduğu düşünce sisteminin tesirlerini bir tarafa koyup ,nötr bir zihniyete genellikle ulaşamamaktadır. Metin tenkidçisi müslüman ise bu sefer de içinde yaşadığı zamanın ve çevrenin şartlarına göre olayı tenkid etme hatasına düşebilmektedir. Her iki tutum da tarafsız tenkidçiliğe aykırıdır. Çünkü kişi geçmiş olayları o zamanın şartları ve çevresi içerisinde değerlendirirse ilmi bir metin tenkidi yapmış olur. Olayı kendi zamanına getirmek yerine, kendisi o zamana gitmelidir. Şu halde metin tenkidinde kullanılacak kriterler de o zamanın kriterleri olacaktır. O zamana dair bir çok geniş malûmatı ileriki çağlara aktaran hadis ilmiyle, bu şansa çok az sahip olabilen tarih ilminin muhâkemeye dayanan tenkidleri, farklı esaslardan yola çıkacaktır.

Bir diğer önemli nokta da şudur: Metin tenkidine hiç önem vermemiş hadisçiler bulunabilir. Bunların ihmali bütün bir sisteme ve onun mensuplarına yüklenemez. Bulup buluşturulup me-

tin tenkidi yapılmadığına örnek olarak gösterilen hadisler böyle ihmalkâr hadisçilerden geliyor olabilir. Nasıl ki dış tenkide dair ihmalleri bulunan hadisçiler yüzünden bütün dış tenkid tatbikatını suçlamıyorsak, aynı şey iç tenkid için de geçerlidir.

HADİSTE METİN TENKİDİ TATBİKATI

Hadisçilerin metin tenkidine önem vermedikleri iddiaları temelinde iki sebepten kaynaklanmaktadır.

1— Hadis tenkid sisteminin sathî bir nazarla incelenmesi: Hadis literatürünün büyük çoğunluğunu cerh-ta'dil eserlerinin teşkil etmesine bakanlar, sanki sistemi sadece bu tür tenkidin teşkil ettiği gibi bir kanaata sahip olmuşlardır. Halbuki ileride bahsedeceğimiz gibi hadis ilminin metin tenkidi mahyetinde bir çok gelenekleri ve tatbikatları mevcuttur.

2— İslâmî ilimler taksimatının katı sınırlar içerisinde mü-talâa edilmesi: Metin tenkidini sadece hadis usûlü ilmi içerisinde aramak hatalı sonuçlara götürebilir. Bazı müsteşrikler hadislerde kusur arama çabasıyla fıkıh ilminde hadis araştırmaları yaparak, hadis ilmi kriterlerinin zaaf noktaları olarak fıkıhtan örnekler göstermektedirler. Metin tenkidi meselesine gelince, ise fıkıh ilmini yok farzetmektedirler. Birinci tutum ne kadar hatalı ise ikinci tutum da o kadar hatalıdır. Her ilmin kendi içinde bir iç übtünlüğü olmakla birlikte islâmî ilimlerde kesin branş ayırım sınırları sözkonusu değildir. Özellikle hadis gibi bütün islâmî ilimlerin müşterek malzemesi söz konusu olunca bu durum daha açık şekilde ortaya çıkar. Halbuki hadis ilminde aramp bulunamayan bazı metin tenkidi sistemleri fıkıh ilminde mevcuttur. Yani metin tenkidi işini Hadis ve Fıkıh ilmi aralarında bölüşmüşlerdir. Hadislerin değişik şartlara göre değerlendirilip yorumlanması ve tatbikata aktarılması görevini fıkıh ilmi üstlenmiştir. Tabii ki bu, hadisçilerin, hadislerin fikhî yönü ile ilgilenmedikleri manasına da gelmez. Hatta hadisçinin naklettiği hadislerin fikhîni bilmesi teşvik edilmiş ve büyük bir meziyet sayılmıştır. Bu iki ilmin imam denilebilecek seviyeye gelmiş otoriteleri her iki ilimde birden ihtisaslaşmış kişilerdi (26). Özellikle tedvin öncesi dönemlerde bu iki ilim birbirlerinin ayrılmaz parçaları halindeydi.

Sahabe döneminde hadislerin Kur'an, diğer sünnetler ve dinin genel esasları çerçevesinde değerlendirilmesi şeklinde başla-

26. Hâkim, Marife, 63-85.

yan metin tenkidi faaliyeti, ilimlerin tedvinine kadar ki dönemde genelde değişik branşlardan islâm âlimlerince uygulanmış, ilimlerin tedvininden sonra ise fıkıh ve kelâm, metin tenkidi ile daha çok temayüz etmiştir. Burada yeri gelmişken şunu belirtelim ki müslüman âlimler arasında metin tenkidi prensiplerinde ihtilâf mevcuttur. Metin tenkidi tatbikatı incelenirken şu husus hiç bir zaman gözden uzak tutulmamalıdır. Bir âlimin yaptığı metin tenkidinin prensibe veya uygulamasına, başka bir âlim karşı çıkabilmektedir. Müslümanların geliştirdikleri hür ilmî ortamda bu çeşit ihtilâflara bol miktarda rastlanmaktadır. Bu husus özellikle fıkıh ilmi için daha fazla geçerlidir. Bir amacı da metin tenkidi prensiplerini sistematize etmek olan usul-u Fıkh ilminde dahi bir takım farklı ekoller teşekkül etmiştir. İleride verilecek metin tenkidi örneklerinin bütün müslüman âlimlerce kabul edilmiş olmayacağına özellikle dikkat edilmelidir.

HADİSİN METNİYLE İLGİLİ SİHHAT ŞARTLARI

Yukarıda belirttiğimiz iddiaların aksine hadisçiler ısrarla metnin sıhhati için senedin sıhhatinin kâfi gelmeyeceğini belirtmişlerdir.

Meselâ Hâkim (405/1014), Usûl-u hadise dair olan kitabının 29. bölümünü isnadı güvenilir râvilerden müsteşekkil olmasına rağmen sahih olmayan hadislere ayırmış ve bunlara örnekler vermiştir. (27) İbnu'l Cevzî (597/1200) de isnadı sağlam olmasına rağmen metni mevzû olan hadisler bulunduğunu belirtmektedir (28).

İmamı Nevevî (676/1277), hadisçilerin herhangi bir hadise «sahihtir» veya «hasendir» demek yerine, «isnadı sahihtir» veya «isnadı hasendir» demelerinin sebebini şöyle açıklamaktadır: «Herhangi bir hadisin senedi sahih veya hasen iken, illet veya sazlıktan dolayı metni zayıf olabilir. Hâkim Müstedrekinde bu ifadeleri çok kullanır (29).

Şu halde senedin sıhhati metnin sıhhatini gerektirmediği gibi, senedin zayıflığı da metnin zayıf olmasını gerektirmez. Çünkü senedi zayıf olan bir hadis başka bir tarikden sahih bir senedle

27. Hâkim, Marife, 58-62.

28. İbnu'l-Cevzî, 1/100-106.

29. Tedrib, 1/61.

nakledilmiş olabilir (30). Bu sebeple muhaddisler, zayıf senedle nakledilen bir hadis için «hadis bu isnadla zayıftır» denilmesini, «Hadis zayıftır» denilmemesini tavsiye ederler (31).

Bir hadisin sahih olabilmesi için dört şart aranır: 1— Râvilerin adâlet ve zabt sahibi olması. 2— Senedir muttasıl olması. 3— Şazz olmaması, yani sika râvilerin rivayetlerine muhalif olmaması. 4— İletli olmaması (32). Hadis ilk bakışta kusursuz gibi görünürken sadece hadis mütehassıslarının anlayabileceği gizli kusurlar taşıyabilir. Böyle hadislere muallel (iletli) denir. Bu illetler senedde de olabilir, metinde de (33). Aynı şekilde şazzlıkda hem sened, hem metin için sözkonusudur (34). Şu halde sahih hadisin şartlarından ilk ikisi birinci plânda dış tenkidi ilgilendirirken, son ikisi hadisin şazz ve illetli olmaması kaydıyla iç tenkidi ilgilendirmektedir.

METİN YÖNÜNDE HADİS TAKSİMATI

Hadisçiler hadis çeşitlerinin taksimatını yaparlarken sened ve metni ayrı ayrı nazarı itibara almışlardır. Hadis çeşitleri metin veya seneddeki bazı özellik ve farklardan ortaya çıkmıştır. Bu taksimatta metin esas alındığında şu hadisler yer alır: Mütevatir, maktûb, müdrec, musahhaf, nâsîh, mensûh, müteşâbih, şazz, mahfuz, münker muzdarip, muallel....

Şazz ve illetin tariflerini yukarıda verdik. Diğerlerinin metin tenkidiyle ilişkilerinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır:

Mütevatir hadis: Yalan üzerinde birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda râvî tarafından nakledilen hadislerdir. Mütevatir hadisteki kesin kanaat, seneddeki râvilerin tek tek incelenmesinden ve diğer sıhhat şartlarını taşımasından ziyade, bu sayıda kişinin bir araya gelip yalan uydurmalarını aklın imkansız görmesinden kaynaklanmaktadır. Mütevatirin tarifinde sened sayısının değil de aklın vereceği hükmün esas alınması dikkat çekicidir.

30. İtr, 290-1.

31. İ. Salah, 1/296-7.

32. Tedrib, 1/63.

33. Tedrib, 1/251-3.

34. Kocyiğit, 264-5.

Maklûb, Müdrec, Musahhaf: Sened veya metninde takdim te'hir yapılan hadislere maklub, sonradan ilâvler yapılmış hadislere müdrec, üzerinde tahrifât yapılmış hadislere mûsahhaf denir. Bu üç terimde cerh ve ta'dil kriterleri değil, sened veya metin üzerinde yapılan değişiklikler ve bunların tesbiti sözkonusudur. Hadisin farklı tariklerinin mukayesesi ile tesbit edilen bu değişikliklerin tesbiti hadisin orijinal metnini ortaya koymayı hedefleyen bir metin tenkidi amelîyesidir. Sadece bu konularda yazılan eserler dahi muhaddislerin metin tenkidine önem vermedikleri iddiasını redde kafidir.

Müteşâbih hadis: Zahiri manasına hamledildiğinde islâmın genel esaslarıyla çeliştiği için te'vil edilen hadislerdir. Burada metnin anlaşılması ve yorumu açısından metin tenkidi sözkonusudur. Hadisin dîni ve akli esaslara aykırılığı sebebiyle reddedilmesi konusu ileride geniş olarak ele alınacaktır.

Şazz, Münker, Mahfûz ve Muzdarib hadis: Bu üç terim, hadisler arasındaki metin veya sened açısından muhalefet (aykırılık) durumuyla ilgilidir. Aralarında aykırılık olan hadislerden her iki tarafın ravileri de sika olmakla birlikte bir tarafın râvisi birden çok, karşı taraftaki hadisin râvisi tek ise, râvisi birden çok olana mahfûz, râvisi tek kalan hadise şazz denir. Bu durumda mahfuz hadis tercih edilip, şazz hadis reddedilir. Tek kalan râvi sika değilse bu râvinin rivayetüne münker denir, ve münker rivayetin reddedileceği açıktır. Aralarında muhalefet olan hadislerden hiçbirini tercih imkânı olmazsa böyle hadislere muzdarip hadis denir (35).

Görüldüğü gibi bu son kısımda da hadisleri birbirleriyle mukayese edip aykırılıklardan hareket ederek mevsûk metni tesbit işlemi yapılmaktadır.

MUÂRAZA SİSTEMİ

Hadis ilminde bir hadisin, çok sayıda senedinin toplanmasının gelenek olduğunu daha önce belirtmiştik. Pek çok hadis kitabında bir hadisin farklı metinleri bir arada verilmiştir. Bütün bunlardan amaç, farklı sened ve metinlerin mukayesesine imkân hazırlamaktır.

35. Bu hadis çeşitlerinin tanımı için bkz: Kocyiğit, ilgili maddeler.

Hadisin farklı tariklerinin birbiriyle mukayesesine hadis ilminde muâraza veya mukâbele ismi verilir (36). Sahabe döneminde, özellikle dört halifenin, kendilerine nakledilen hadisleri başkalarının da bilip bilmediklerini araştırdıklarına şahit oluyuz. Hz. Aîşe gibi bazı münekkid sahabilerin de, nakledilen herhangi bir hadisi diğer hadislerle veya Hz. Peygamberin tatbikatlarıyla mukayese ettikleri bilinmektedir (37). Muâraza sisteminin menşei sahabenin bu tatbikatlarına kadar götürülebilir. Fakat yaygın olarak kullanılması tâbiûn döneminde başlar (38).

Muâraza işlemi değişik şekillerde yapılmıştır :

1— Sahabilerin veya râvilerin rivayetlerini birbirleriyle mukayese etmek.

2— Bir muhaddisin veya râvinin rivayetlerini değişik zamanlarda yeniden dinlemek suretiyle, önceki rivayetlerinden farklı olarak rivayette bulunup bulunmadığını kontrol etmek. Bundan maksad râvinin zabtını kontrol etmektir. Meselâ Hz. Aîşe (58/678), Urve b. Zübeyr'in (94/712) İbnu Ömer'den (74/693) naklettiği «Allah insanların kalbinden ilmi söküp almaz. Alimler vefat eder ve câhiler onları idare ederler...» şeklindeki hadisi ikinci defa İbnu Ömer'e yeniden sordurarak onu denemiş «Hiçbir ilave ve noksan yapmadı. Doğru söylüyor» demiştir. Halife Mervan b. el-Hakem'de görevlendirdiği bir kişi vasıtasıyla Ebu Hureyre'nin rivayetlerini yazdırmış, daha sonra aynı hadisleri tekrar Ebu Hureyre'ye sordurmuştur. Bu esnada perde arkasından birisi Ebu Hureyre'nin haberi olmadan rivayetlerini daha önce yazılan kitaptan kontrol etmektedir. Ebu Hureyre'nin ilave ve noksansız aynen önceki gibi rivayet ettiği görülmüştür (39). Emevi halifesi Hişam da Zührî'yi buna benzer bir şekilde kontrol etmiştir (39a). Bu çeşit ilginç kontrol metodlarına değişik kişiler hakkında zaman zaman başvurulduğuna dair hadis tarihinde epeyce örnek bulmak mümkündür.

3— Bir hadis şeyhinin müteaddid talebelerinin rivayetlerini mukayese ederek yapılan kontrol. Bundan gâye hem hocanın ri-

36. Bu iki terimin, hadisleri karşılaştırıp mukayese etme manasına klasik literatürde kullanıldığı: A'zamî, 67 (dipnot).

37. Bkz: İcâbe, ilgili verler.

38. Dört halifenin bu tatbikatlarından örnekler için bkz: A'zamî, 50-8.

39. A'zamî, 68-9.

vayetlerini kontrol, hem de talebelerden hata yapan varsa bunu tesbit etmektir.

Yahyâ b. Main, Hammad b. Seleme (167/783) nin hadislerini ihtiva eden kitabını 18 öğrencisinden dinlemiştir. Niçin böyle yaptığı sorulunca şöyle demiştir: «Hammad bazan hata eder. Hataların ondan mı yoksa başkasından mı kaynaklandığını öğrenmek istiyorum. Eğer öğrencileri bir hadiste ittifak ederlerse (hepsi aynı şekilde rivayet ederlerse) hatanın Hammad'da olduğunu anlıyorum. Öğrencilerden birisi diğerlerinden farklı rivayette bulunursa ondan nakledenlerin hatalı olduğunu anlıyorum. Böylece Hammad'ın hatalarıyla öğrencilerinin hatalarını ayırđediyorum (40). Takdir edilecektir ki hatalardan yola çıkarak doğruyu tesbit etme esasına dayanan bu metod çok mantıkî, ilginç ve günümüzde de makbul sayılan bir tenkid usulüdür.

4— Bir muhaddisin veya râvinin hadislerini başkalarının rivayetleriyle mukayese etmek: Yahyâ b. Main bir gün İsmail b. Uleyye'ye (193/808) hadislerini nasıl bulduğunu sormuş, «Doğru ve düzgün (müstakim) buldum» cevabını alınca, bunu nasıl tesbit ettiğini sormuştur. İbnu Uleyye: «Diğer râvilerin hadisleriyle mukayese ettik (aradnâ) doğru olduğunu gördük» demiştir (41).

Yine Yahyâ b. Main'in şöyle dediğı nakledilir: «Yahyâ b. Yeman'in rivayetlerini çok defa başkalarının rivayetleri ile karşılaştırdım (aradtü). Zıt olanlarını almadım.» (42).

5— Ders esnasında hocaya hadislerinin başkaları tarafından nakledilen farklı rivayetlerini sorarak bu farklılık konusunda hocanın bilgisini almak: Meselâ Süfyân b. Uyeyne'ye (198/813) ders esnasında naklettiğı hadislerin başkalarıncı farklı nakledildiğı söylenmiş, o da kendi rivayetlerinin gerekçeli olarak savunmasını yapmıştır (43).

6— Kitabın hafızadan veya kitabın kitaptan kontrolü: Asrı saadetten beri hadis râvilerinin işittikleri hadisleri yazmak sure-

39a. Tezkira, 1/104, Tehzib, 9/449.

40. a.e. 69.

41. Yahyâ b. Main, 1/68.

42. a.e., 3/319 Nr: 1527.

43. Humeydî, 1/11-2, 117, 135, 2/417-8.

tiyle unutmamanın önüne geçmek istediklerini biliyoruz. Böylece te-reddüd halinde hafızadaki hadislerin kitaptakilerle veya bir ki-taptaki hâdisin başka bir kitaptaki ile karşılaştırılması yapılmış-tır. Hadis literatüründe bunun örneklerine de bol miktarda rast-lamak mümkündür (44).

Yukarıda anlattığımız muâraza işlemlerinde hem senedin, hem de metinlerin mukayeseleri yapılmıştır. Çünkü senedler me-tinler için vardır. Senedin en ince teferruatıyla uğraşan hadisçile-rin metin farklarını göz ardı etmeleri düşünülemez. Kaldı ki bazı hadis metinlerinin farklı nüsansları, eksiklik ve fazlalıkları, ha-dis kitaplarında bize kadar ulaştırılmıştır. Bu da metinlerin de mukayeselerde dikkate alındığını gösterir.

HADİSLERİN MEVZULUK ALAMETLERİ

Hadisçiler, hadis metinlerindeki bazı karinelere bakarak mevzû olduklarına hükmedilebileceğini ifade etmişlerdir (45).

Meselâ İbnu Salâh (643/1245): «Hadisin mevzû» olduğu râvi ve mervîdeki (hadis metnindeki) bir takım karinelerle bilinebi-lir. Bir çok uzun hadis vardır ki, lafızlarında ve mânâlarındaki bo-zukluklar mevzû olduklarına delâlet eder» der (46).

İbnu'l Kayyım'a (751/1350) «Bir hadisın mevzû olduğu sene-dine bakılmaksızın anlaşılabilir mi?» diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: «Sahih sünnetleri hazmetmiş, onları eti kemiği haline getirmiş, hadisler konusunda ihtisas ve meleke kazanmış, Rasulullah'ın a.s. sîretindeki incelikleri, emirlerini, yasaklarını, haber verdiği ve davet ettiği şeyleri, sevdiği ve sevmediği hususla-rı, onunla haşır neşir olmuş ashâbı gibi bilen kişileri mevzû ha-disleri senedine bakmadan tanıyabilir.» (47) İbnu Kayyım'ın bu ifadesi hadis mütehassıslarının, Rasulullah'ın a.s. neyi söyleyip-neyi söylemeyeceğini tahmin edebileceklerini göstermektedir. Da-ha sonra İbnu'l-Kayyım, aşağıdaki özellikleri taşıyan hadislerin mevzû olacağını belirtmiştir :

1— Rasulullah'ın a.s. söylemesi ümümkün olmayan mantık-sız ifadeler taşıması. «Kim lâ ilâhe illallah derse Allah bu kelime-

44. Kitapla karşılaştırma örnekleri için bkz: A'zamî, 72-7.

45. Benzer ifadeler için bkz: Tedrib, 1/276. Hâkim. Marife, 59-60.

46. İbnu Salah, 89.

47. Menârü'l-münif, 44. İbn. Dakik el-İd'in de benzer bir ifadesi mevcuttur.

den 70 bin dili olan bir kuş yaratır...» şeklindeki rivayət gibi.

2— Rivayetin tecrübe ve müşahadeye aykırılığı: «Patlıcan ne için yenirse ona fayda verir.» gibi.

3— İfadelerinin çirkin veya gülünç olması: «Pirinç insan olsaydı halim selim bir kişi olurdu. Onu yiyen aç ise doyar.» gibi.

4— Sarih sünnete aykırılığı. İsmi Ahmed veya Muhammed olanları medheden hadisler gibi.

5— Rasulullah'ın a.s. pek çok kişinin huzurunda yapmış olduğu bir şeyin bir kişi tarafından nakledilmesi. Şiilerin, Peygamberimizin a.s. veda haccı dönüşü Ğadiru Hum denilen yerde Hz. Ali'yi halife tayin ettiğini bildirmesi gibi.

6— Hadisin bizâtihi bâtil olması. «Allah öfkelenince vahyi farsça gönderir.» gibi.

7— Bir peygamber kelâmına benzememesi.

8— Tabiblerin veya mutasavvıfların ifade tarzlarına benzerliği: «Balık yemek vücudu zayıflatır.» gibi.

9— Kur'an'ın sarih hükümlerine aykırı olması.

10— Hadisin manasında veya lafzına bozukluk olması (48).

Görüldüğü gibi bu karinelerin hepsi de metni ilgilendirmekte ve metnin iç tenkidi suretiyle hüküm verilmesi esasına dayanmaktadır.

Buraya kadar daha ziyade hadis literatüründeki metin tenkidi tatbikatını ve esaslarını ortaya koymaya çalıştık. Bundan sonraki bölümlerde genellikle fukahâ tarafından yapılmış olan metin tenkidleri incelenecektir (Devâm edecek)*

(*) NOT, Referanslarda kullanılan kısaltılmış yazar ve eser isimlerinin tam şekli makalenin sonunda bibliyografya kısmında verilecektir.